

ШАМІЛЬ АХУШКОВ

ІЗ ЦИКЛЮ „ІНГУШЕТІЯ“

КВІТНЕ АЛИЧА¹⁾

Арчак ввів жінку у свою саклю. Весілля скінчилося, гості поїхали, залишаючи у дворі смуток застиглих вогнищ і обгризені барабаничі кістки.

Стара Зігнат з плачем прощалася з своєю дочкою — жінкою Арчака. Її удавані скарги завмерли серед звуків гармонії та пострілів.

Весілля Арчака відбулося весною. Весною розквітла перед саклею алича, білими косами обвила тіло Арчака. Вона запалила його кров бажанням. Арчак поїхав до Зігнат, удови Мухтара й, передаючи їй до рук повод, сказав:

— Салам-алейкум! Мабуть тобі з дочкою господарювати без чоловіка важко?..

Зігнат проживала одна з дочкою й була головою аульського жінвідділу.

Закриваючи хусткою беззубу послужливість посмішки, Зігнат завела коня Арчака в повітку, і, зваживши на долоні срібну оздобу збруї, спіймала найкращу курку й понесла на заріз до сусіда²⁾.

— Яке вже то життя, — казала вона, поки дочка її, ловлячи в шовкові сіті вій погляд Арчака, ставила перед ним варену з запахом черемші³⁾ курку — яке вже то життя, коли весною чужих чоловіків засіяти землю кукурудзою просити треба? А працюючи в жінвідділі, де багато жінок і нема чоловіків, чи можу ж я господаря знайти для дочки?!

І Зігнат невидимим кінжалом хитрощів обрізала волю Арчака. Він увів її дочку до своєї саклі.

І коли веселощі сховалися за поворотом дороги, і світанок — молоде лоша із розпатляною вогняною гривовою — перебіг по горах, розпустивши дзвінке іржання ранку, Арчак дізнався, що жінка його вагітна.

Арчак глянув у глиб її очей і побачив у них сторожке доживання. Жінчине обличчя злилося з білою пошевкою подушки. Вона постаралася скривити тремтячі губи в посмішку. Піт тяжкими краплинами виступив на її чоло.

¹⁾ Породи сливи.

²⁾ Жіноцтво не має права різати тварин.

³⁾ Трава, що нагадує своїм запахом часник.

Арчак тремтячими руками натяг общиті золотим шнуром ногоавиці — подарунок жінчин, вони обтягли його ноги сичущими чорними зміями.

— Встань і йди від мене, собако, — сказав Арчак. — Іди, доки я не вбив тебе. Це не моя дитина!

Він назув чув'яки й неслухняною рукою відсунув двері. До саклі щасливою ходою дівчини увійшли весна й ранок.

На подвір'ї Арчак побачив брата — босого в подертому кожусі хлопчика, що пік у кізяках челпаш¹⁾, і сказав йому йти за собою.

— Одвези жінку назад — сказав, запрягаючи коня, Арчак.

Хлопчик, переставши гризти челпаш, здивовано глянув на брата. Арчак запряг коня й підвів його до ганку саклі. Заслонена лякливою хмарою чадри, молодиця сіла в гарбу. Вони поїхали — хлопчик і молодиця; грюкаючи колесами, гарба скрилася за ворітьми.

Увечері над аулом розходився мирний запах тлілого кізяку. Присунулись гори, й дівчата почали вертатися від криниці. Срібні глеки на їхніх плечах, як старечі лісі голови, сіяли в поцілунках вечірнього сонця.

У Арчаків ворота вїхала гарба з Зігнат та дочкою. За гарбою спокійні у своїй величності ішли хаджі з деревовими дубцями в руках і в кольорових халатах. Вони суворо зустріли вийшого проти них Арчака й, розсівшись підаличою, понесли до нього на сірих гострих віях важкий холод поглядів. Шукаючи допомоги, Зігнат обвела дідів покривдженими слізними очима. Вона не знехтувала звичаю і удала, ніби сховалася від зятя.

— Що діяти мені, люди? Він оганьбив дочку мою, а потім її від себе вигнав.

— Не моя це дитина, — тихо відповів Арчак. — Я ще не доторкався до її дочки...

— Кораном присягаюся, його це дитина, й жінвідділ велить йому назад жінку взяти, — казала, готуючись до боротьби, Зігнат. Іще говорила вона про свою безпорадність і з ніжною улесливістю виправдувалася перед хаджі за те, що старість — гнилу сапетку²⁾ із залишками кукурудзи — довелося їй підперти жінвідділом. Хитра Зігнат скорила дідів своєму бажанню.

Джантимир хаджі, найстарший із тих, що надійшли, погладив себе по кривавій од хни бороді:

— Раніше жінвідділу не було. Я кажу — добре, що його не було. Цей жінвідділ не визнає звичаїв. Він каже „можна“, коли звичай „неможна“ каже, але на цей раз — Джантимир хаджі показав на Зігнат — жінвідділ як звичай каже. Якщо правдиві слова жінки, Арчак її дочку назад до себе взяти повинен...

Джантимир хаджі замовк, старість одягла його слова в облудні одежі мудрости. Він, Джантимир хаджі, помилився, бо надіявся перейти у брід там, де вода сягала до пояса. Коли він замовк, діди на знак згоди похиляли голови. Ховаючи радість перемоги, Зігнат побігла до гарби і, стягнувши з неї дочку, повела назад до саклі. Діди пішли тою самою повільною ходою, стіжки білої матерії на їхніх капелюхах, —

¹⁾ Кукурудза.

²⁾ Плетяна із хворосту кошиця для кукурудзи.

попливли в темряву. Вони пішли задоволені тим, що Зігнат оцінила їхню довгобороду мудрість, а Арчак лишився стоячи під аличою.

Над саклею ніч розіллала зорі. З гір потекли молочні ріки туману. Так стояв він довго, обсипаний зорями, а потім пішов до саклі й на вбитому в стіну кілочку побачив блиск гвинтівки. Але Арчак не рушив ще гвинтівки. Підійшовши до Зігнат, він обіцяв подарувати їй коня, машинку до шиття, корову, коли вона піде від нього з дочкою. І Зігнат, усміхнувшись собачою посмішкою, відповіла, що жінвідділ урядили добрі люди і що не може жінвідділ учинити недобре.

Тоді Арчак зняв з стіни гвинтівку і розрядив її в голову Зігнат. Хлипнувши, Зігнат упала, голова її, вдарившись об глиняну долівку саклі, тріснула, як гарбуз, упавши з гарби. Перерізаний гіллямаличи, в вікно глянув місяць і, злякавшись оскаленого рота Зігнат, поквалливо затулив його голубим запиналом. Побачивши це запинало, дочка Зігнат заломила над головою руки й під поглядом Арчака помалу почала назад одступатися й вийшла із саклі. Вона вийшла, Арчак опустився на лавку, обірвав шнурок з ноговиці і прив'язав до курка гвинтівки; зробивши петлю на другому кінці, він як у стремено простромив у його ногу. Потім устроїв у рот дуло і, відчувши холодний подих смерті, швидко випростував зігнену ногу.

Це сталося на весні, коли алича не була вже біла; алича розплела тоді свої коси, вони впали дощем на землю.

МЕДВЕЖА ДОЛИНА

Гори холодні й хмурі гранітними зубами суворо розірвали надії Баскова.

Їхали мовчки. Попереду Іналук, потім Басков з жінкою та сином, останній — Ахмет, брат Іналука.

Їхали шнурком, кинувши поводи. Коні ковзалися на спусках і обережно обмацували копитами землю. Кобила під хлопчиком, тиха й сторожка, неспокійно стригла вухами, на її іржання п'ятимісячне лоша відповідало весело й заспокійливо.

Басков обікрав кооператив. Кооператив відкрили в Назрані й Баскова прислали із міста на завідателя. Коли привезли партію мануфактури, Іналук запросив Баскова до своєї саклі й поки баран закочував під кінжалом сумні, наповнені оксамитною покірністю очі, копаючи землю трипотливими ногами — Іналук запропонував Баскову пограбувати кооператив. Іналук, надхнений молодим, свіжим запахом ситцю, запропонував Баскову свій лукавий розум і хитрощі лисиці, беручись переправити його по той бік гір.

І червінці купами лягли перед очима Баскова. Не маючи сили подолати жадання, він сказав „добре“, сказав — і через два дні гроші поділили нарівно. Ахмет на гарбі поїхав до міста за жінкою й сином Баскова.

Тепер надії Баскова рожевим шматтям повисли по скелях Медвежої долини. Надії Баскова безпорадно розтали, гори з кам'яними посмішками дивилися на їх загибель. Іналук спинив коня й обернувшись сказав:

— Лошаді устал, лошаді кушай хочет.

Коней рознуздали і прив'язані до передніх ніг повода уздечок пригнули їм голови.

Бурка Іналука покрила осипану іскрами вчорашнього дощу траву, Ахмет розклав на ній витягнені із худжінів¹⁾ сир та чуреки. І Басков тремтячими пальцями ломав золото кукурудзяного чурека, а від козячого сиру йшов дух баранти²⁾ і віяло спокоєм та домовитістю. Жінка Баскова з несмілою посмішкою показала Іналукові місце на бурці. Та Іналук м'ярко відхилив рукою її посмішку і взявши кумган³⁾, пішов легкою ходою, приземкуватий і стрункий, до струмка робити намаз.

Вітер холодними губами цілував зелені коси трави. З-під розірваної чадри хмар небо дивилося бірюзовим поглядом нареченої.

Стоячи на розстеляних худжінах Іналук ворухив губами молитву. Він кінчив молитву, і в його гострій, посрібленій бороді заплуталася незламність. Іналук наказав братові дождати з кіньми біля потічка і, підійшовши, суворо сказав руському:

— Ходім... Говорити треба.

Там біля потічка він спитав Баскова:

— Скажи, добре ти зробив, що грабував кооператив.

І Басков покvapно відповів:

— Діло зроблене, і тепер годі вже про те говорити. Ми нарівно поділили гроші, Іналук. Хіба тобі мало твоєї половини Іналук?

Басков дістав з кешені портсигар і довго не міг запалити папіросу

— Ми нарівно поділили гроші, і мені стане половини, але далі їхати неможна — спокійно сказав Іналук, — їхати далі не можна. Я думав вранці, думав вдень, думав увечері. Ти не кооператив обікрав — більшовиків обікрав. Більшовик — це народ, народ — це ми.

Тоді Басков зблід і засміявся, але йому не хотілося сміятися, руському.

— Ти сам загадав ограбувати кооператив і взяв гроші кунак Іналук. Тепер нам треба хутче їхати, кунак Іналук — погамувавши неспокій, сказав Басков, кинув папіросу в потічок і хотів іти до коней.

— Давай гроші — спинив руського Іналук, і під його холодним поглядом Басков тремтячими пальцями роздер підшвику пальта, дістав перев'язану пачку червінців і віддав їх Іналукові. А коли той кинув червінці на землю, Басков, скрикнувши, впав до ніг Іналука ловити гроші. Гори, придушивши крик, зробили його верескливим і жалібним.

— Я взяв гроші, щоб перевести тебе через гори. Вони дуже трудні, гори, отже я заробив гроші. А тепер я буду вбивати тебе, куначе, тільки ти не кричи, куначе, щоб не чула твоя марушка⁴⁾. Іналук почав поволі виймати кінджал, а Басков застиглим поглядом дивився на клинок, строгий, як молодий місяць Байрама, що як вічність виповзав з піхов. Іналук витяг кінджал і поклав руку на шию Баскову.

Тоді, не послухавши ради, вдруге закричав Басков. Побачивши смерть, Басков сховав голову в зігнені дугою плечі і закричав протяжно

¹⁾ Торбина, що прив'язується позаду сідла.

²⁾ Турма овеча.

³⁾ Глечик для миття.

⁴⁾ Жінка.

з тугою звіря, що вмирає. Іналук, не кваплячись, намацав жилавими пальцями горло Баскова і, як смичком по струнах чундирк¹⁾, легенько протяг назад і вперед кінджалом. Стараючися утриматися за повітря руками, Басков глухо впав на землю, трава сховала його підрізаний покрик.

Коні скося кинули на Іналука переляканий погляд. Він побачив на животі в кобили олив'яну бризку крови і дбайливо витер її полою черкески. Ахмет, що з кам'яним обличчям слідкував за братом, мовчки подав йому поводи. Іналук легко перевалився в сідло, намацав рукою червінці і, переконавшись, що вони цілі, рушив коня. Вони стовбурчили газирі, сховані під черкескою, білі папірці, калім Баскова за вабливий погляд життя по тім боці гір. Ведучи на повіді коней з порожніми сідлами, Іналук і Ахмет вибралися на стежку. Кобила неспокійно стригла вухами, допитливо повернула голову і, не бачучи лошати, заржала. Лоша щипало траву коло бурки. На бурці жінка з сином тривожно чекала Баскова. Лоша нащурило вуха, вохким тремтінням ніздрів втягло повітря і, сіпнувши ніжними оксамитними губами, відповіло радісно й повно.

Біля потічка лежали розстеляні худжини. Біля потічка дереновий кущ плакав кривавими сльозами листя. Листя — прозорі й тонкі пальці дівчат, — падало, стогнучи, віддаючись бурхливим пестошам потічка.

Перевернений у траві кумган вилляв воду на пачку червінців, що залишив Іналук, червінців Баскова.

¹⁾ Музичний інструмент.

УІТТЕР БІНЕР

СОРОМ ТОБІ, ЛЕНІНЕ!

Що зробив ти із нами, поетами, Ленін?
 Не лишив нам нічого сказати одразу:
 Бо вже втисли ми всіх, що греміли в свій день,
 У буденні бідні фрази.
 В цьому світі сучасному зріс гордовито
 По над всіх — знаємо — ти,
 Але що ж тепер поетові робити?
 Де ж слова для цього знайти?
 Вільсон — трагічний, Ганді — герой нездарий,
 Куліджу — комічний личить, —
 Та яким з поетових термінів про твої сказати чари
 О Володимир Ілліч?
 Романтичний? Може й вірно,
 Але ж ти видавав декрети й пакти,
 І людство навиворіт вивернув
 Одним точним обрахунком фактів.

З англійської переклав І. Ю. К.

Завдання пролетарської революції перед ЖОВТНЕМ

Заслуга й перевага більшовиків перед дрібно-буржуазними соціалістами на початку революції полягала в тому, що вони ставили й вирішували задачі революції, виходячи з інтересів пролетаріату. Правильно зваживши співвідношення сил в боротьбі, вони ніколи не сходили з класової позиції. Ленін тоді говорив, що до пролетарської лінії супроти дрібно-буржуазних вагань треба бути твердим як камінь.

Друга перевага — уміння правильно розуміти „живе життя“, точні факти дійсності, потреби поточного дня. Цього їх навчила довголітня боротьба, цього їх вивчила революційна наука марксизму. Ленін на початку революції часто в різних виразах повторював:

„Марксизм потребує від нас точного, об'єктивно вивіреного обліку співвідношення клас і конкретних особливостей кожного історичного моменту. Ми, більшовики, завжди прагнули бути вірними цій потребі безумовно обов'язковій з погляду всякого наукового обґрунтування політики.

„Наша наука не догма, а провід у боротьбі“: так говорили завжди Маркс і Енгельс, що справедливо глузували з завчених „формул“ і звичайного їх повторення, бо вони придатні тільки в кращому разі накреслити загальні завдання, які неодмінно перетворюють конкретні економічні й політичні обставини кожної особливої доби історичного процесу.

„Теорія, мій друже, сіра та зелене довічне дерево життя“¹⁾. В цих словах основна суть марксівської лєнінської діалектичної революційної методи.

Змінюються обставини, відповідно до цього потрібно пристосувати й тактику боротьби. Щоб правильно навчитись провадити класову боротьбу, — треба вміти зважувати особливості явищ громадського політичного життя.

Більшовики уміли майстерно поєднувати ці два принципи (інтереси класу й облік дійсних обставин боротьби) і в цьому одна із таємниць їхнього успіху. В цьому їхня перевага перед меншовиками.

Зійшовши з класової позиції, одстоюючи інтереси угодницької частини робітничої класи та дрібно-буржуазних угруповань, меншовики розійшлися з більшовиками як виразниками революційної передової частини пролетаріату. Основні питання програми й поточного часу революції, в яких обидві сторони заняли протилежні позиції,

¹⁾ Н. Ленін, XIV т. 1 ч. 27 — 29 стор.

були: про характер революції та її рухові сили, про владу, аграрне й національне питання, про мир, свободу й т. инш.

Комуністична партія вважала за можливе, не запроваджуючи негайно соціалізму, підготувати для нього ґрунт через конфіскацію та націоналізацію землі, банків, об'єднання великої промисловости в трести, синдикати, установивши робітничий контроль (Жовтнева революція пішла ще далі од цих програмових перспектив, що накресливали більшовики зразу після лютневого повстання). Звичайно, що це ще не соціалізм, казали тоді більшовики, проте це перші ступні до нього. Буржуазія й слухати не хотіла ні про який контроль, бо це ж приведе до „анархії“ виробництва. Меншовики повторювали заявлені „вчорашні“ слова про буржуазну революцію і залякували селянство тим, що більшовики негайно хочать насадити соціалізм, комуну. Вони охоче плентались у хвості буржуазії, залякані війною і загальною руїною, вони вірили, що з буржуазією можна вийти з скрутного стану.

Залежно від класової позиції і оцінки революції більшовики й меншовики неоднаково розв'язували питання про рухові сили революції, саме в питанні про спільника пролетаріату. Ми вже нагадували, на які класові сили в революцію 1905 року числила та й инша сторона. Меншовики одстоювали блок з ліберальною буржуазією, більшовики одстоювали блок із селянством.

Після лютневої революції ще ясніше стало, на які громадські сили спираються меншовики. Увійшовши до складу Тимчасового уряду, вони цим показали, що спільник їх — ліберальна буржуазія. Більшовики про спільника пролетаріату в революції думали так: „У нього два спільника“ писав Ленін у „Листах здалека“: „перший — широка маса пролетарського, частково дрібно-селянського населення Росії, що налічує десятки мільйонів і становить більшість населення“.

„Другий спільник російського пролетаріату — є пролетаріат усіх, що воюють, і всіх взагалі країн“.

З цими двома спільниками пролетаріат Росії, користуючись з особливостей теперішнього переходового моменту, може піти й піде, щоб здобути спочатку демократичну республіку й повну перемогу селянства над поміщиками, а потім попрямує до соціалізму, бо тільки він дасть війною змученим народам мир, хліб і свободу¹⁾.

В питанні про характер влади, більшовики так само рішуче розійшлися з меншовиками. На думку компартії тільки диктатура пролетаріату й біднішого селянства в формі рад робітничих та селянських депутатів, а не парламентська республіка, може закріпити здобутки революції. Ради — це найдемократичніша, найреволюційніша форма влади, що витворення її виникало з оцінки рухових сил революції. Більшовики розходились в цьому питанні не тільки з меншовиками, а й з тов. Троцьким (тоді він ще був не в лавах більшовиків) і навіть з незначною меншістю в лавах самої партії (Каменев і инш.), що тягли партію назад, до старих гасел — мовляв, демократична диктатура ще не завершена, схема Леніна не підходить, і цим сходили на півоборонські, на півменшовицькі позиції. Що було нового в

¹⁾ Н. Ленін, XIV т. I ч. 12 стор.

цій справі супроти 1905 року? Тоді нашим гаслом було: революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства.

Після першої революції, років чорної реакції й буйного розвитку промисловости, компартія зважувала, що революція буде не тільки буржуазною, а й соціалістичною за допомогою міжнароднього пролетаріату. В нових обставинах по иншому доводилось розв'язувати справу про форму влади. Ось чому попереднє гасло про владу було вже застаріле. В „Листах про тактику“ Ленін сперечався: „Хто тепер говорить тільки про „революційно-демократичну диктатуру пролетаріату й селянства“, той одійшов од життя, той на ділі через це перейшов до дрібної буржуазії, того треба здати до архіву „більшовицьких дореволюційних рідкостей“ (можна назвати архів старих більшовиків¹⁾).

Диктатура трудящих за проводом пролетаріату — ось справжня влада для нашої революційної доби.

Це гасло, звичайно, нічим не можна було поєднати з формулою Троцького-Парвуса: „без царя, а уряд робітничий“, яку вони висунули ще за першої революції. В цьому гаслові, як видно, про селянство не згадується, ніби воно зовсім не впливає на хід революції. Це „скік“ через селянство. Застерігаючи партію від впливу цього троцькістського гасла про владу, Ленін писав в „Листах про тактику“: „Чи не погрожує нам небезпека зійти на суб'єктивізм в бажанні перестрибнути через незавершену, незжиту ще селянську революцію дрібно-буржуазного демократичного характеру до революції соціалістичної.

Коли б я сказав: „без царя, а уряд робітничий“, — ця небезпека мені погрожувала б. Але я сказав не те, я сказав инше, я сказав, що иншої влади в Росії (окрім буржуазної) не може бути поза радами робітничих, батрацьких, салдацьких і селянських депутатів“²⁾.

Ради — це новий тип держави „створені в творчому, революційному піднесенні трудящих, — що їх первообразом була Паризька Комуна. Головна ознака цієї влади та, що вона знищує стару машину пригноблення з його урядом, військом та поліцією і заводить свою владу озброєного народу“. Ради цим, як диктатура пригнобленої класи, відмінні від парламентської республіки, де все лишається по старому — армія, поліція, духовництво, урядовці, де під гаслом ніби свободи, провадиться ошуканство народу, бо провідна роля лишається за буржуазією. Одстоюючи республіку Рад, більшовики цим відмежовувались від анархістів, що одкидали будь яку владу, навіть для переходової доби від капіталізму до соціалізму, для боротьби з буржуазією. Меншовики й есери парламентську республіку вважали за найдемократичнішу владу, на їхню думку до Рад народ ще не доріс. Ленін їм на це заперечував: „Це доказ кріпосників, які про своїх селян говорили, що вони не доросли до свободи. Ніяких заходів, що цілком ще не достигли в економічному житті й свідомості переважної більшості народу, Комуна, цеб-то Ради Робітничих і селянських депутатів, не заводить, незбирається „заводити“ і не повинна заводити“³⁾.

¹⁾ Н. Ленін, т. XIV 296 стор.

²⁾ Ленін, Н., т. XIV, ч. I, ст. 32.

³⁾ Там же, на стор. 48.

Висовуючи гасло: „влада Радам“, більшовики вкладали в нього цілком практичний зміст, вони дивились на ради не як на владу майбутнього, а як на таку, що краще за иншу справиться з завданням моменту:

„Я числю тільки на те“, — говорив Ленін в „Листах про тактику“, — „що робітники, селяни і салдати краще за урядовців, за поліцаїв, справляться з практичними труднощами, як збільшити продукцію хліба, як його краще розподілити, як краще забезпечити салдатів і т. инш. і тому подібне. Я глибоко переконаний, що Ради роб. і т. далі депутатів швидче й ліпше переведуть в життя самодіяльність маси народу, ніж парламентська республіка“¹⁾.

В аграрній справі дрібно-буржуазні революціонери: меншовики й соціалісти-революціонери виявили свою нерішучість, залежність від буржуазії. Більшовики виставляли певний аграрний програм, певні практичні заходи, щоб задовольнити селянство землею до Установчих зборів. Звідси цілком послідовно вони вимагали негайної конфіскації поміщицьких, церковних та нетрудових земель і передачі їх до рук селянства.

Єдино правильним засобом для досягнення цієї мети був революційний почин біднішого селянства, самочинний, організований захват і поділ землі через революційні органи — земельні комітети та селянські ради. Соціалісти-революціонери вдавали на словах із себе захисників інтересів селянства, все складали проєкти передачі землі, розподілу її на трудові споживчі норми, а на ділі пропонували чекати до Установчих зборів, цеб-то на ділі обдурювали народ.

Що до потреб робітничої маси меншовики й есери далі декларації про 8 годинний робочий день не пішли. Більшовики вимагали робітничого контролю над виробництвом, меншовицькі міністри тимчасового Уряду — Церетеллі та Скобелев — запропонували встановити державний контроль на англійський зразок, проти чого й кадетські міністри не заперечували, бо ці засоби не перешкоджали наживатися промисловцям на військовому постачанні.

Не менш важливою справою для революції — було правильно розв'язати національне питання.

Царська Росія пригнічувала не державні, не великоруські нації, грабувала їх, не давала їм економічного ні політичного розвитку, позбавила Польщу, Ук'аїну, Фінляндію і инші народи — автономії, культурного розвитку, не дозволяла навіть заводити школи на рідній мові. Замість самоврядування — правила царські урядовці, бюрократи-держиморди.

Революція своїм подихом свободи — збудила пригноблені нації. Здавалось, що в інтересах самої Росії, її єдності, дати було б національні свободи, дати можливість иншим народам улаштувати своє культурне й господарське життя. Меншовики й есери й тут почали вагатись, вони не в силі були проголосити права народів на вільне самовизначення і з великим недовір'ям ставились до вимог Фінляндії, України і тут уговорювали чекати на ті-ж установчі збори, через те, що вони ніби не в праві порушувати „зверхні права російського народу“.

¹⁾ Там же, стор. 36.

Більшовики, вірні своїй програмі та інтересам революції, вимагали повного права народів Росії на відокремлення. Квітнева конференція більшовиків постановила по національному питанню: „За всіма націями, що входять в склад Росії“, повинно визнати право вільно відокремлюватись та будувати незалежні держави. Одкинути таке право й не вжити заходів, які б гарантували дійсне переведення їх — це рівнозначно, що підтримувати політику насильства та анексії. Лише коли пролетаріят визнає право нації на відокремлення, тоді забезпечить цілковиту солідарність робітників різних націй і сприятиме дійсно демократичному зближенню націй“. В своїх квітневих тезах про національне питання Ленін тоді роз'яснював: „В національному питанні пролетарська партія повинна одстоювати перш за все проголошення й негайне здійснення цілковитої свободи на відокремлення від Росії всіх націй і народностей, пригнічених царизмом, що насильно приєднані або насильно затримані в межах держави, себ-то анексованих“.

Всі заяви, „декларації“ та маніфестації про відмову від анексії, коли вони не підтверджуються дійсним правом свободи на відокремлення приводять до буржуазного ошуканства або до дрібно-буржуазних невинних побажань.

В промові по національному питанню на квітневій партійній конференції, виступаючи проти гасла „лівих“ з партії (т. Пятакова та инш.) — „геть кордони“, що в своєму „дитячому революційному захваті“ одкидали принцип самовизначення аж до відокремлення — Ленін відповідав: „Коли Фінляндія, Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нема нічого поганого. Що тут поганого? Хто це сказав, той шовініст“.

„Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Коли буде українська республіка та російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Коли українці побачуть, що у нас є республіка Рад, вони не відокремлять ся, а коли у нас буде республіка Мілюкова, — вони відокремляться. Ми проти того, щоб затримувати насильно в межах — це значить визнати право нації на самовизначення“¹⁾.

Питання поточного моменту, що їх треба було як найскорше вирішити, були: свобода, мир і хліб.

Революційні обставини вимагали широких свобод, широкої демократизації політичного життя в інтересах охорони революції, захисту її від повороту старого ладу. Щоб піднести і розвинути самодіяльність трудящих мас, щоб зруйнувати, знищити стару дисципліну, старі рабські бюрократичні порядки, більшовики вимагали найширшої демократизації установ. Вони вимагали усунути стару поліцію, урядовців, генералів, командирів армії і запровадити демократичні вибори. Меншовики й есери в тимчасовому уряді не могли провадити послідовно навіть цього, а навпаки послідовно обмежували революційне право народу: призначали старорежимних генералів на командні посади в армії то-що. Керенський навіть був спробував не дозволити скликати перший Всеукраїнський військовий з'їзд. І все це робилося на світанку революції, в дні свободи, коли навіть буржуазія ходила на мітинги з червоними стрічками.

¹⁾ Н. Ленін, т. XIV, ч. 2, 449 — 450.

Нарешті, найпекучіша потреба дня була — швидше закінчити війну, досягти миру. Комуністична партія знала дуже добре грабіжницьку сторону війни, корисну лише для поміщиків та капіталістів і висовувала гасло — геть імперіалістичну війну. — Але вимагала не сепаратного, а загального миру для всіх трудящих різних країн. Таке гасло вона одстоювала ще на початку війни. Звичайно, вона не уявляла справи боротьби за мир простою, вона розуміла, що війну не закінчити так просто „встромивши багнети в землю“. Більшовики були найпослідовнішими противниками війни, серед соціалістів вони перші стали на певну інтернаціоналістичну позицію, хоча вороги кадетської партії пробували їх на очах несвідомої маси зганьбити, видавали їх за шпівонів, тайних агентів німецького кайзера.

Проте мир був потрібний не лише для салдатської маси в шансах, а й для всієї країни, для охорони революції від голоду, руїни й безладдя. І лише комуністична партія правильно розв'язала справу війни та миру. Дрібно-буржуазні революціонери стали на оборонську позицію. Цеб-то по суті підтримували кадетів Гучкових та Мілюкових.

Задачі, що їх ставила революції комуністична партія з погляду інтересів пролетаріату і усіх трудящих, перевести в життя можна було лише через Ради — ці революційні органи влади, що створені були робітниками й селянами. Питання про владу — основне питання революції. У руках якого класу влада — це вирішує всю справу (Ленін). Потрібно було, щоб влада від тимчасового уряду перейшла до Рад. Адже ж цей уряд був чисто буржуазний програмою своєї діяльності і своїм складом. Уряд декілька раз урочисто проголошував, що він працює в інтересах „всенародних“, всенародних, що йому далекі якісь там „класові“ суто партійні інтереси. За цими улесливими словами були приховані справжнісніжки інтереси капіталістів. Проте дрібно-буржуазні проводирі з партії есерів та меншовиків не вміли й не в силі були викрити справжні прагнення буржуазії. Петроградська рада, де на перших порах була велика перевага меншовиків та есерів, заявила про свою підтримку тимчасового уряду „остільки-оскільки“, тоб-то стала на дуже хистку й невиразну позицію. За головне для себе тимчасовий уряд уважав закінчити війну в згоді з союзниками, „остаточною перемогою“. Дрібно-буржуазні політики, під гаслом захисту ніби російської свободи від німецького кайзера, по суті підтримували буржуазію. 14 березня Рада робітничих депутатів звернулася до пролетарів світу з пропозицією загального миру, без анексії і контрибуцій на основі добровільної згоди народів — соціалістів всіх країн; на ділі ж меншовики й есери одстоювали війну до переможного кінця тим вже, що боязливо підтримували воєнну позику, тим, що мовчазно підтримували союзних імперіалістів. Позицію тодішнього м-ншовицького проводиря в Петроградській раді робітничих та салдатських депутатів — Церетеллі — надзвичайно влучно охарактеризував буржуазний політик Мілюков.

„Він спокійно, впевнено й сміливо вів комітети рад, оберігаючи в принципі інтернаціоналістичні прагнення, а на ділі виразно провадив оборонську лінію, на органічне співробітництво і підтримку уряду“. Звичайно, Церетеллі і дрібно-буржуазні партії ставились так не з особистих міркувань. Їх позиція є наслідок впливу на них

буржуазії та залежності від неї. Тут не можна одкинути ще й матеріальної заінтересованості від війни, від її перемоги.

Ленін тоді так викривав природу революційного оборонства.

„Революційне оборонство є, з одного боку, ошуканство мас буржуазією, наслідок довірливої несвідомості селянства й частини робітників, а з другого боку — це є відзеркалення інтересів і поглядів дрібного хазяйчика, що до певної міри має інтерес в анексіях та банкових прибутках, який „свято зберігає старі звички до царизму, що нацьковував великоросів і тим робив з них катів інших націй. Буржуазія обдурює народ, виграючи на шляхетній погорді революції і змальовуючи стан речей так, ніби соціально-політичний характер війни з боку Росії змінився на цьому етапі революції, коли монархію замінила Гучково - Мілюківська майже республіка“ ¹⁾. Більшовики навпаки не тільки закликали припинити грабіжницьку війну, але справді боролися за мир. Вони пропонували встановити замирення на всіх фронтах, відкрити широке організоване братання через комітети солдатських депутатів, вимагали публікації таємних угод, були проти воєнної позики. Більшовики провадили широку агітацію проти війни; цю агітацію навіть Мілюков за організованість і умілість визнав зразковою. Наклепів, що більшовики ніби хотіли розвалити армію, було чимало. Однак більшовики боролись проти війни, але в той час вже не були „пораженцями“, як увесь час імперіалістичної війни. Вони домагалися реорганізації армії, щоб вона не стала зброєю реакції. Революційними оборонцями більшовики стали, коли влада перейшла до Рад. В цьому особливість гнучкої більшовицької тактики що до війни.

Яка тактична задача виходила із такого стану? Головний ворог на той час — було революційне оборонство. Дрібно-буржуазні „революціонери“, що пішли на спілку з буржуазією, забезпечували за нею підтримку більшості населення. Дрібна буржуазія була найважливішою ланкою в цьому блоку. Переконувати буржуазію, щоб вона відмовилась від своїх класових інтересів, було б безглуздом. Потрібно було на бік пролетаріату перетягти хистку частину дрібної буржуазії, якій більше припадало йти з пролетаріатом. Тактичним завданням для більшовиків було — розколоти дрібно-буржуазну селянську масу, розірвати співробітництво її з буржуазією, просвітлити відсталу частину пролетаріату, що йшла ще за угодовськими, оборонськими гаслами. І тільки підірвавши довір'я до капіталістів, привернувши широкі маси на свій бік, можна було сподіватися на успіх переходу влади до рук пролетаріату та бідного селянства.

Другий більшовицький спосіб — безпосередня боротьба, керівництво виступами, демонстраціями робітничої та селянської маси.

Без таких „вправ“ у боротьбі, без успіхів і поразок, без досвіду боротьби не можна було перемогти поміщиків та капіталістів.

Результати роботи незабаром виявились.

¹⁾ Н. Ленін, т. XIV, ч. I, 44 стор.

ВОЛОДИМИР ЮРИНЕЦЬ

Наука в СРСР в перше десятиріччя Жовтня

Коли ми беремося дати в одній статті огляд досягнень науки в нашому Союзі на порозі другого десятиріччя Жовтня, то ми мусимо попередити його декількома зауваженнями, які вказували б на мету й межі цієї статті. Очевидно, що ні одна стаття, ні одна людина не може охопити своїм ідейним зором усіх конкретних досягнень усіх наукових дисциплін за зазначений час. Епоха універсализму перейшла вже в царину забутих традицій, а спеціалізація в науках — плід необхідного суспільного поділу праці — не дозволяє науковому робітникові виходити поза межі своєї компетенції, оцінити до кінця всі деталі досягнень інших наук, відтворити гнучку лінію їх нових метод, незвичних раніше прийомів. Це — правда. Але-ж, з другого боку, не треба забувати, що кожний означений період в історії науки має свої основні ідеї, свої найзагальніші логичні й методологічні передсланки (премиси), з якими вона підходить до конкретного дослідження, свій науковий стиль. Так, наприклад, стилем науки XVI і XVII сторіччя було механістичне розуміння природи, що змагалося всі явища звести до рухів переміщення (Декарт, Галілей, Гарвей, Гобс, Спіноза, Бурґаве і т. д.). „стилем“ науки XVIII ст. була аналітична механіка, (Лагранж, Лаплас), в XIX сторіччі ідея еволюції (Дарвін, Спенсер, Гекель і др.)¹⁾. Звичайно цей стиль науки виявляється в певній єдності методології, попередженій методологічною кризою й революцією, в своїй більшості звязаною з виступленням на історичну арену нової класи, як це було в епоху Відродження.

І мета нашої статті — відслонити в нашій складній науковій дійсності зародки такого нового стилю, який, може бути, не сприйнятий іще свідомо усіма робітниками науки, але несвідомо й стихійно, часом мимо їх волі, проникає їхні дослідження. Він же в великій мірі визначає й ті ділянки дійсності, на які в першу чергу звертає увагу наука даної епохи, й результати дослідів в окремих науках.

Це — перше. Друге, на що ми хочемо звернути увагу в своїй статті, це — ті перспективи, які дає для розвитку науки нечувана революція форм власності й способу продукції в нашому Союзі. Революція форм власності ламає усі перепони гігантського розгону техніки, які були притаманні капіталізму. Ми знаємо, наприклад, в якій мірі перешкоджає розвитку механізації й раціоналізації в вугільній промисловості Англії той факт, що земельні ділянки, на

¹⁾ Я не говорю про марксизм, який в 19 сторіччі не був іще віде пануючою ідеологією.

яких знаходяться шахти, належали до великої кількості землевласників, факт, в якому треба шукати джерел перманентної кризи в англійській кам'яновугільній промисловості. Перепоп такого порядку у нас немає. Це дозволяє нам розширювати рамки нашого будівництва до дуже широких границь і стимулює розвиток зв'язаних з цим будівництвом дисциплін до нечуваних розмірів. Ми маємо можливість, наскільки на це дозволяють матеріальні ресурси, механізувати по одному плану цілі промислові території, що при капіталізмі було цілковито неможливе й що ставить перед наукою гігантські, в порівнянні з минулим періодом, завдання. Це явище веде нас до другого дуже важливого моменту — до глибокої увязки науки з проблемами індустріалізації країни. Індустріалізація вимагає поширення й скріплення технічного скелету нашої промисловості, що штовхає на шлях жвавого і енергійного розвитку цілу низку точних наук. Можна, правда, зробити нам закид, що їх стимулює і капіталістична індустріалізація. Але такий закид буде правильний тільки частинно.

Капіталізм в його останній фазі імперіялізму, що заволодів монополно внутрішнім ринком, що забезпечив себе від чужої конкуренції високим муром мит, протекціоністської політики, не завжди зацікавлений в технічному прогресі. Зникнення конкуренції в лоні великих трестів мало стимулює стремління до зниження собівартості продукції шляхом технічних удосконалень.

В своїй книзі про імперіялізм дав Ленін приклади, як великі винаходи ховались компаніями просто під сукно. Соціалізм, що змагається по мірі можливості, зберігати робочу силу й весь „тягар“ продукування перенести на мертву машину, створює дуже сприятливу атмосферу для розвитку техніки й технології, а тим самим і наук, що становлять їхню теоретичну основу. Соціалістична форма продукції мусить вплинути й на перебіги в організації наук. Вводячи принцип плановості у всю систему економіки, витисняючи все стихійне і ірраціональне, вона натискає й на організаційні форми науки. Ставлячи перед нею гігантські завдання, вона підрізує усяке коріння наукового кустарництва, наукового індивідуалізму, ставить наукове дослідження на ґрунт колективізації, суворої плановості, раціоналізації.

Із історії науки ми знаємо, що дуже часто багато вчених працювали одночасно над розв'язкою однієї проблеми, не знаючи про хід своїх робіт, про частинні досягнення своїх товаришів по роботі, які б позбавили їх від зайвої праці, від безплідної блуканини.

Колективізація, раціоналізація наукової роботи, що в повному об'ємі є можлива тільки при соціалістичній системі продукції, усуне назавжди ці недоладності й збереже для плідної роботи багато енергії, яку досі розтрачено марно. Раціоналізація і плановий характер господарства вплинуть іще з другого боку позитивно на розвиток науки: вони створять цю атмосферу раціоналізму, ворожого до всякого містицизму і філософської романтики, підкріплять дух точності і прецизії в думанню, зміцнять навики до економії в затраті наших інтелектуальних сил, підірвуть ґрунт для усяких псевдопроблем, де їх буде контролювати економічно-технічна дійсність, зроблять неможливою усяку схоластику. Це зовсім не значить, що

прийде епоха наукового американізму в злому значінні цього слова, в значінні вузького наукового практицизму.

Живий технічний розвиток визволить багато сил, що витрачано досі в безпосередньо-матеріальній царині продукції — для наукової роботи; такий перерозподіл буде для неї корисний тому, що вона не тільки буде відповідати на промислово-технічні вимоги одного дня, але й антиципувати їх, творити в теорії нові технічні можливості, нездійсненні може бути в даний момент, але науково реальні. В такому сенсі наука буде йти перед технікою, зарисовуючи в контурах майбутні її шляхи.

Характерною рисою капіталістичного способу продукції була нерівномірність розвитку індустрії й сільського господарства. Причини цього явища загально відомі: велика частина додаткової вартості спливала в формі ренти в кешені великих землевласників і споживалась ними непродуктивно, зменшуючи можливість поширення основного капіталу в сільському господарстві; а низька організаційна будова капіталу в сільському господарстві, при низькій нормі прожиткового мінімуму, мало стимулювала розвиток машинізму й інтенсифікації сільсько-господарської продукції, шляхом використання агрономічних наук. Тому й вони не розвивались так швидко, як науки, зв'язані з промисловою продукцією.

Зовсім инакше виглядає ця справа в епоху соціалізму: перші його етапи мусять вирівняти й усунути цю диспропорціональність, штовхнути жваво вперед розвиток сільського господарства, дати йому технічні підвалини для переведення його на рейки вищих форм продукції. Це змагання, що є одним із основних економічних заходів в епоху пролетарської диктатури, не може залишатись без впливу на буйний розквіт багатьох біологічних наук, як ось фізіологія рослин то-що; проведення в широких масштабах практики поліпшення різних гатунків домашнього скота шляхом схрещування, дасть не мало матеріалу для вирішення деяких неясних іще питань із царини дарвінізму, проблеми спадковості, питань, які вже зараз у нас стоять в центрі наукової уваги. Взагалі епоха соціалізму буде, на нашу думку, епохою розквіту біологічних наук, подібно як епоха капіталізму була в першу чергу періодом розквіту наук механічно-фізичних. Цьому допоможе і сприятиме ще одна важна обставина.

Капіталізм не був дуже заінтересований в зберіганні живої робочої сили. Вона давалась йому автоматично, без великих спеціальних заходів, самим же механізмом капіталізму, який пролетаризував широкі шари селянства і міської дрібної буржуазії, й викидав щоденно на ринок нові загони робочих рук. Нидіння робочої сили як наслідок варварської експлоатації, не було для нього страшне, бо знесилені робочі руки заступали зараз же нові.

Соціалізм, який змагає до визволення робочої сили з під влади людей і речей, буде стремитися до як найдальшого зберігання робочої сили. Він буде звертати увагу на можливо найкращі гігієнічні умовини праці, що посує далеко справу розвитку фабричної й соціальної гігієни, які стануть основними „соціалістичними“ науками; проблема втоми робочої сили, раціонального її використання, найбільш доцільного її примінення дасть початок для піднесення таких наук,

як фізіологія і психологія втоми, психотехніка, наукова організація праці, рефлексологія й психологія. Психологія, яка була до тепер конгломератом досвідів „здорового розсудку“, уламків різних інших наук, як ось фізіології органів чуття, перемелюванням дуже грубо зформульованих законів асоціації, метафізично-спіритуалістичної латини, стане тепер на твердий і певний ґрунт; проблема уваги, яка грає таку велику роль в фабричній продукції, проблема швидкості психичної реакції, що має теж не менше значіння в виробництві — дадуть їй новий розгін. А гігантський досвід широких народніх революцій, досвід, що іще більшатиме одночасно з втягненням в революційне полуміння нових мас і народів, створить тривку базу для будування наукової, масової, класової, групової збірної психології, в порівненні з якою елюкубрації Лебона й інших буржуазних „масових психологів“ будуть тільки дитячим лепетом.

Соціалістична революція, яка дає водночас і національне визволення і підіймає на історичну поверхню „неісторичні“ „малі нації“, дає їм спромогу творити національні культури, виявить на денне світло й своєрідності цих націй, що виражаються й в їхній мові і в їхній народній творчості. І ця обставина не залишиться без впливу на долю таких наук як порівняне мовознавство, філологія, лінгвістика, де шезне ціла маса наукових забобів, вигідних для „великих“ „історичних“ націй схем і формулок, етнологія і т. д. Вона кине нове світло на питання про виникнення мови, на багато неясних питань з царини мистецтва. Ми бачимо із цих біглих заміток, що епоха соціалізму далеко не буде епохою якогось однобокого техніцизму, що в ній знайдеться місце й немаловажні стимули для розвитку так званих гуманітарних наук. Їх розвиткові буде присвічувати яскрава зізда — теорія історичного матеріалізму.

Нарешті, не треба забувати й про те, що соціалістична держава, витягаючи вперше колосальні людські маси із безпросвітної темряви на арену культурного життя, створює й багатіші резервуари для кадру наукових робітників, вперше дає змогу виявлення талантів, що в капіталістичних умовах пропадали даремно. Вже великі корифеї революційного марксизму твердили, що одинокою класою, яка не боїться науки й приймає її висліди без застережень і до кінця — є пролетаріат. Справжня наука не може йти всупереч його визвольним стремлінням, навпаки вона тільки усиливає їхній розмах, дає їм що-раз нові точки опори.

Яка головна риса впадає нам в вічі, коли ми побіжно розглянемо науковий розквіт в СРСР на порозі другого десятиріччя Жовтня? Це перевага розквіту соціально економічних дисциплін над розвитком точних і біологічних наук. І це зовсім зрозуміле.

Незрівняна політична революція не зразу закінчила велику справу ідеологічної революції. Тільки відносно невеликі кадри робітництва, його авангард — Комуністична Партія, що була штурмовим тараном Жовтневих днів, зрозуміла у всій ширині всі ці завдання, які стоять перед пролетаріатом, тільки вони відокремились вже ідейно від густого сплету пануючої буржуазної ідеології, яка всіми порами вникала в його свідомість. Треба було продовжувати почате діло, поширити його на широкий ґрунт мас, треба було теоретично оправ-

дати його перед лавами пролетаріату інших країн, що находився іще в полоні II Інтернаціоналу.

Політична революція викликала зараз таки велику економічну революцію, повний переворот в формах власності. Контури нової економіки, яку передбачували великі творці марксизму, треба було заповнити живим змістом, використати новий досвід, потреби господарства комбінувати з потребами оборони, знаходити правильні взаємовідношення між різними економічними укладами на терені Союзу, щоб всі вони прямували кінець кінцем до одної мети — соціалізму. А це справа не легка, бо її дотепер ніхто ще в історії не рішав.

Тільки велика технічна революція, що йде завжди і дійшла у нас за економічною, кидає тривкі підвалини під розвиток точних наук. І ми бачимо дійсно, що ера реконструкції позначається жвавим піднесенням точних наук, що обіцяє дати в короткому часі дуже багато. Причини доволі слабого темпу розвитку точних наук в перші роки після революції треба шукати й в тому, що носієм їх були наукові кола, матеріально й морально тісно звязані з старим світом. В той час, коли за справу дальшого розвитку суспільних наук взялись кадри революціонерів, що готовили й ідейно завершили Жовтень, в першу чергу сам Ленін, людина надзвичайно глибоких теоретичних інтересів і автор багатьох першорядних книг із царини соціології, філософії й економіки, — кадри озброєні вже заздалегідь могутньою зброєю марксієвської методи й готові вкласти в її рямці багатий досвід нових днів, представники інших наук, ідеологічно чужі ідеям Жовтня, незразу зміли пристосувати свої наукові інтереси до потреб нового часу. Спочатку пішла доволі довга полоса абсолютної ворожнечі до всього того, що творилось. Вона виразилася, між иншим, в болючому процесі саботажу в перші часи після Жовтня. Коли нарешті почав танути лід ворожнечі і після періоду незрозуміння суті нових процесів, почалася епоха замирення з новим ладом і навіть охоти до співпраці, нарешті й ідейного віддання себе службі новій справі, — старі наукові традиції не могли щезнути безслідно.

Нова економіка вимагала нових навиків, ширших горизонтів, сміливості, а передусім нової, діалектичної методи в науковому дослідженні. Цього всього спочатку не було у старого кадру, опір старих традицій падав тільки повільно, а нові кадри іще не надходили. Вони, кінець кінцем, наша надія, вони покликані запалити надобрім науки нові світанки.

Слід ще зазначити, що на розвиток точних наук впливав від'ємно й занепад нашої промисловості в першу епоху революції й розрив звязків з закордоном. Наука не виростає з чистої думки, а з матеріального скелету наукової інструментації, з устаткування лабораторій, станцій, то-що. А наукова інструментація тісно звязана з станом продукційних сил, з рівнем промисловості. Очевидно, що в період промислової деградації, неминучої в епоху гострої громадянської війни, не могло бути мови про насичення наших наукових майстерень необхідним „річевим“ матеріалом. Розрив звязків з закордоном, спричинений лютою блокадою й колючими дротами інтервенції, поглибив іще недостаток цього матеріального скелету, привів до явного

знищення інтернаціональної наукової координації, підрізав усі комунікаційні лінії й канали, по яких ішов обмін науковими ідеями.

Епоха військового комунізму, коли радянська держава являла собою фортецю, оточену з усіх боків ворогами, коли голод і холод десяткував найбільш героїчні шари пролетаріату, а смерть косила безжалісно голови оборонців держави-комуні, — не могла дати в галузі науки великої і якісно високої продукції. Це був час агітації і пропаганди, сіяння серед мас плідючих зерен марксо-ленінізму, роботи в ширину, а не в глибину. Символом ідеологічних змагань того часу була „Абетка комунізму“ Бухарина — Преображенського. Ми всі пам'ятаємо, які великі заслуги принесла вона для справи поширення серед широких мас ідей марксизму й ленінізму, що їх втілила в програмну форму наша партія, скільки десятків і сотень тисяч вчилися на ній; для багатьох вона стала стимулом для дальшої поглибленої наукової роботи; незвичайна ясність думки, чіткість викладу й сила переконання впливала в читачів не тільки жар діла, але й вогонь теоретичних інтересів.

Зовсім другого типу книгою була Бухаринова — „Економіка перехідної доби“, що старалась дати теоретичне уґрунтування тій економічній системі, яка відома під назвою військового комунізму. Зосередження усіх нігоекonomіки в главах і центрах, політика суворої регламентації, продрозверстка, перехід до натуральних форм заробітної платні, принцип розподілу продуктів на місці обміну товарів — всі ці явища найшли тут теоретичне освітлення й оправдання. Книга ця має свої недатки: вона немов би абсолютизує військовий комунізм, не залишає ніяких теоретичних можливостей для інших шляхів переходу до чисто соціалістичної системи продукції, схематизує. Весь героїчний подих загальної регламентації, коли з місця на місце переносилися колосальні трудові армії, споживання підлягало неможливому нормуванню — відбилися в тій книжці. Треба додати, що в ті часи вийшла іще одна прегарна робота Бухарина „Політична економія рантє“, що є безперечно одно із дуже видатних явищ в царині марксієвської економіки. Теорія граничної корисності, що її залишала австрійська школа, в першу чергу Бем Баверк, найшла тут свого смертоносного критика. Бухарин не тільки розбив свого противника теоретично, він відслюнив глибокі соціальні коріння психологізму австрійської школи. Після книжки Бухарина теорія Бем-Баверка стала, без сумніву, теоретичним трупом. Вона має значіння не тільки як критика широко задуманої буржуазної системи, а дає нам дуже багато цінного матеріалу для методології марксієвської політичної економії.

Не від речі буде згадати про одне характерне явище тої епохи, а власне — про велику повідь хрестоматійної літератури, що заповнювала весь книжковий ринок. Хрестоматії великих і малих розмірів, хрестоматії по найрізноманітніших дисциплінах були постійними новинками дня.

Ми сьогодні доволі звисока глядимо на цю хрестоматійну гарячку; правда, не всі продукції такого роду мають однакове значіння: серед них були хрестоматії продумані серйозно й оригінально; на жаль, переважали там „твори“ скороспільні й зфабриковані без

великої інтелектуальної напруги. Але свою роль вони відіграли й тодішня революційна свідомість жадібно всисала в себе й ці сурогати наукової думки.

Епоха нової економічної політики, що внесла перелом в нашу економіку, оживила й наукову роботу. Швидке економічне піднесення, підняття життєвого рівня наукових робітників зробили тут своє. Ми й тут переходим в полосу широкого будівництва.

Пролетарська держава цінує високо роль наукового дослідження в системі індустріалізації країни, яка неможлива без широкої технічної бази й ряду наук, що виникнення такої бази обумовлюють, й без атмосфери високої духової культури.

Визнання нас цілою низкою буржуазних держав з початку *de facto*, а потім *de jure*, повело за собою відновлення наукових зв'язків, по-знайомило з ходом розвитку науки по той бік кордону, створило нові стимули в дослідженні. Наукові течії Заходу, невідомі за часів військового комунізму, втратили характер цікавих новинок, що проходили до нас уривково, без системи, а стали органічною складовою частиною нашої наукової еволюції.

Перейдімо тепер до короткого огляду в царині ідей філософії й науки, які й придали всій нашій науково-дослідчій роботі характерне тавро й обличчя.

Почнемо з філософії, що кладе основи марксіського світогляду й визначає напрямки і тенденції розвитку точних наук. Вже до революції марксіська філософія — діалектичний матеріалізм могла похвалитись у нас цілою низкою блискучих робіт, які можна назвати гордощами революційного марксизму. Такі твори, як Плеханова „До питання про розвиток моністичного погляду на історію“ або Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм“ були унікалами в тодішній світовій марксіській літературі. Німецька соціал-демократія вже довго до війни, підточена черваками ревізіонізму, мало звертала увагу на проблеми філософії. Вона знала, що різке ставлення тих проблем, яке не допускає ніяких двозначностей, примушує висказуватись до кінця, відмежовуватись від всяких еклектичних ухилів, не на руку духові опортунізму й компромісу, який вже тоді пройняв її ряди.

Ми пригадуємо собі, як завзято в свій час виступав Бернштайн проти діалектики, бачучи в ній сліди гегелівської схоластики, чужородного наросту на організмі марксизму.

Герой притуплення класових протилежностей, мирного вrostання капіталізму в соціалізм, не міг прийняти діалектики, цієї алгебри революції, що весь свій патос черпає власне з ідей непримиренних класових протиріч. Ця нехоть Бернштайна до марксистської філософії виразилась найяскравіше в тому скандальному факті, що він на протязі довгих десятиріч приховував філософську спадщину Енгельса, між якою находились такі шедеври діалектичної думки, як „Діалектика природи“.

Зовсім инакше стояла справа з марксистською філософією в колишній Росії. Незвичайна го трота революційної ситуації, розквіт російського ідеалізму, як ідеологічного відзеркалення реакційної російської буржуазії, не міг не викликати в таборі марксистів тенденцій до чітких формулювань, до неустрашимого проведення

гасла войовничого матеріалізму. Тим більш, що одночасний народницький рух, що називав себе теж революційним і соціалістичним, виступав під прапором більш або менш ідеалістично зафарбленого кантіянства й позитивізму. Власне із полеміки з народниками виросла фундаментальна книга Плеханова, скерована проти стовпа народництва — Михайловського. Праці Аксельрод були в містичні будівлі російського буржуазного ідеалізму. Але ідеалізм проникав навіть в пори марксівського революційного руху в формі емпіріокритицизму Маха й Авенаріуса й найшов собі захисника в особі тодішнього більшовика Богданова. Проти нього скерована геніальна книга Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм“, яка не тільки зриває шати з емпіріокритицизму й відслонює його ідеалістичну суть, але дає матеріалістичну і діалектичну відповідь на всі сумніви, які виникли в зв'язку з великою кризою в фізиці, що триває й досі. З великим знанням предмету, ерудицією і тонкістю аналізу доказує Ленін, що ця криза в фізиці не тільки не підриває коріння матеріалізму, але навпаки блискуче стверджує його правдивість.

І в епоху Жовтня дав Ленін, особливо в своїй статті про войовничий матеріалізм, широку програму філософської роботи і дослідження. Вона ж повинна йти по трьох руслах: по - перше вона мусить використати всі ідеологічні скарби, які залишив нам французький матеріалізм XVIII сторіччя, освітлити невисвітлені його сторони і передусім приміняти бойові його твори для потреби широкої антирелігійної пропаганди. Ми знаємо, яке значіння приписував Маркс і Енгельс французькому матеріалізмові в справі виникнення соціалізму. Треба, щоб його революційна страсть не пропадала даремно, а передалась і нашому поколінню. Вміло вибрані й видані винятки із їхніх творів могли б виконати велику заслугу в справі поборювання ідеалістичної і релігійної темряви серед широких мас. По - друге: треба ґрунтовно вивчити діалектику Гегеля із якої, між іншим, вийшов Маркс і Енгельс, матеріалізуючи її й поставивши її на ноги.

Наше завдання полягає в тому, щоб із великого багатства категорій Гегеля вибрати ті, які можуть придати ширший ґрунт матеріалістичній діалектиці і які ще й досі не були використані нашою філософською традицією. По - третє: з придбаним запасом діалектичних категорій взятись за велике діло проведення методологічної революції в природознавстві, яке душитьсся вже в оковах старих метод, переростає їхні рамки, блукає в теміях агностицизму й ідеалістично зафарбленого релятивізму. Таке методологічне оволодіння точними й взагалі природописними науками буде завершенням великих ідей Маркса, розвинених в суспільних науках, і створенням дійсного методологічного монізму.

І старші представники теорії марксизму й молодша марксистська генерація пішла шляхами, що визначив Ленін. Французький матеріалізм XVIII сторіччя став предметом нового дослідження. Праця над цим пішла в двох напрямках. З одного боку вийшли в світ монографії, присвячені окремим його представникам, як наприклад, Альтера про Гольбаха або Луппола про Дідро, або статті, що трактують окремі проблеми у французьких матеріалістів (Юринець: Теорія матерії у Ламетрі; Троїцький — Етика Гельвеція). Згадані праці

кинули нове світло на деякі сторінки французької революційної філософії. Вони відслонили колосальну різнобічність генія Дідро, передбачення ним багатьох наукових ідей, розвинених у всій повноті аж в XIX сторіччі, вияснили багато питань з царини класових взаємовідношень того часу, які дотепер не були ще висвітлені. Гольбах перестав бути в наших очах тільки „німцем“ серед французьких філософів, сухим, неоригінальним схематиком, матеріялістичним Вольфом. Робота Альтера познайомила нас з усіми деталями його соціальної філософії, з його радикалізмом з одного боку, з його недовір'ям до селянства з другого й вказала на всю складність його соціальної думки, в зв'язку зі складністю класових і групових інтересів тодішнього третього стану, що виступав на зовні як одне ціле, але в своєму лоні прикривав зачатки нових протиріч. Роботи про французьких матеріялістів зазнайомили нас докладніше і ще з одною своєрідністю їхнього історичного думання, яку можна з'ясувати як політизм в противвагу до історичного матеріялізму. Політизм бачить в одній із надбудов, а власне в державі головну пружину історичного процесу.

Не можна тут не згадати про велику заслугу Деборина в галузі роботи над французькими матеріялістами. Під його редакцією й з його передмовами виходять вибрані їх твори, як ось твори Ламетрі, Гольбаха й Дідро; він зміг знаходити в них те, що дотепер було або невідоме або маловідоме, протиставляти їх вчення діалектичному матеріялізмові, але водночас відкривати в них моменти, які штовхали розвиток матеріялізму на шлях діалектичного матеріялізму.

Деборин старається відслонити в писаннях французьких матеріялістів елементи діалектики, хоч би вона мала у них тільки ембріональну форму. Ця робота пошунена даліше: а передусім мусять бути розроблені такі автори-матеріялісти, як Дешан, у яких діалектика була вже не тільки ефемерним, перехідним, випадковим геніальним блиском. Таке відношення до французьких матеріялістів, не заперечуючи в основі правильне твердження Маркса й Енгельса про метафізичний характер їхньої філософії, дало б глибоке розуміння цієї метафізичності, різної від метафізичності матеріялізму до XVIII сторіччя, й внесло дещо нового до проблеми ідеологічних зв'язків діалектики Гегеля з духовою атмосферою епохи, якою для нього був не тільки німецький ідеалізм, але, без сумніву, і французький матеріялізм.

Коли ми вже говоримо про справи матеріялізму, нам не слід проминути в цьому зв'язку однієї дискусії, яка зав'язалась навкруги особи Спінози.

Характер філософії Спінози був вже віддавна предметом спорів і пересічення різних філософських інтересів. Філософська термінологія Спінози, її подекуди теологічна шата давали привід для багатьох непорозумінь, свідомих або несвідомих.

Сучасники бачили в цьому переконанні матеріяліста й атеїста. Французькі матеріялісти виводили теж від нього свою філософську генеалогію, називаючи себе неоспінозистами. Але в цьому ж XVIII сторіччі й в початках XIX сторіччя відношення змінилися. Німецька спекулятивна філософія, особливо у школі Шелінга, розуміла буквально його теологічну фразеологію й бачила в ньому пантеїста-

Цей гаданий пантеїзм Спінози став на німецькому ґрунті зародком натурфілософської містики, де ідеї Якова Беме комбінувались з поетичним пантеїзмом Бруно, натуралізмом Ренесансу взагалі й „пантеїзмом“ Спінози.

Німецька ідеалістична філософія змагає перетолкувати його на свій лад, зробити з нього кантіянця, то-що.

Повільно ідеалістичних інтерпретацій Спінози піднялася високо особливо в ювілейний рік.

В ідеологічному контакті з великою роботою над спадщиною французьких матеріялістів знаходиться й спір, який недавно розпалювався навкруги Спінози. Ми знаємо, яке велике значіння має система Спінози для діалектичного матеріялізму. Ідея суворого детермінізму, рішучий атеїзм, теорія свободної необхідності волі, розвинена відтак Гегелем, перекладена на матеріялістичну мову Енгельсом в „Антідурінгові“, — все це споріднює світогляд видатного матеріяліста XVII сторіччя з основами марксизму. Ця ідейна близькість була підтверджена й Енгельсом в його розмові з Плехановим, де Енгельс заявив, що марксисты являються до деякої міри спінозистами, й самим Плехановим, коли він говорить, що марксизм є сучасною різновидністю спінозизму.

Проти цієї усталеної марксистської традиції виступила недавно Аксельрод і інші. Вони старались доказати, що в філософії Спінози нема чистого матеріялізму, що його ідеї бога не можна вважати тільки за зовнішню теологічну плінку, а за органічну складову частину системи, що нарешті Спіноза в своєму вирішенні проблеми про відношення психичного до матеріяльного наближується більше до теорії психо-фізичного паралелізму, аніж до марксівської теорії психофізичного монізму. Марксистська думка, яка дуже добре розуміє тезу Леніна про партійність філософії й поза маленьким відхиленням від прямої лінії основ марксизму вміє читати нові тенденції ревізіонізму, як ідеологічного відбитку складних соціальних процесів в нашій країні, — не могла не zareагувати жваво й рішуче на ці явища; зав'язалась завзята полеміка, де були виявлені всі хиби й безґрунтовність „нової“ течії. Спінозу, систему якого вже реакційна думка XVII сторіччя запламувала як атеїзм, Спінозу, що був одним із духовних батьків могутнього французького матеріялістичного потоку, Спінозу, якого усякі релігійно забарвлені філософи трактували як „здохлу собаку“ — ми не можемо віддати на поталу ревізіоністичних спроб. А то кокетування з гаданим пантеїзмом Спінози може перейти на шлях творення нових „релігійних синтезів“ „або філософських поглиблень“, що їх може підхопити наша суперечлива сучасність. Історія революційного руху, історія нашої партії добре знає, куди ведуть такі поглиблення й синтети і буде з ними завзято боротися.

В історії матеріялізму немаловажну роль відіграв Фюєрбах. Він є один з найважливіших представників могутньої реакції проти правогегеліянської ідеології, що могутню гегелівську діалектичну думку старалася скувати й заморозити льодовим підходом змертвої системи, — й проти лівогегеліянської ідеології, яка, бунтуючись проти одних ідеалістичних „примар“, створювала на їх місце другі, більш

рафіновані й не менш ідеалістичні. Фюєрбах перший в Німеччині ви-йшов із тісних кімнат ідеалізму на зелені луки матеріялізму, нагаду-ючи в цьому відношенні войовничих французьких матеріялістів XVIII-го сторіччя. Він же перший в Німеччині змагався знайти глибоке істо-рично-соціяльне коріння релігії. Його критика гегелівської філософії є етап в великому русі німецької думки до діалектичного матеріялізму.

Маркс і Енгельс деякий час були фюєрбахіянцями, поки в „Ні-мецькій ідеології“ не звели рахунків з Фюєрбахом і не пішли само-стійним шляхом.

Фюєрбах — воїн матеріялізму все таки не визбувся ідеалізму в розумінні історії, а навіть стає ініціатором ідеалістично забарвленого „широкого соціялізму“, з яким довелося потім змагатись Марксові й Енгельсові. Ці всі сплети думок треба було вияснити й оцінити в перспективі генези марксизму. Треба було вивести у всій конкрет-ності шляхетну постать, яку за матеріялістичні переконання цьку-вала й доводила до злиднів тодішня пануюча кліка, досказати недо-сказане нею, вияснити причини її помилок.

Деборин виконав почасти цю працю в своїй книзі про Фюєрбаха й в великій передмові до збірки головних його творів. Але все ж таки й в цій роботі є теж недостатки; немає в ній глибокої аналізи, момент реферату перемагає над глибоким систематичним моментом. Це більше стимул до праці, аніж останнє слово про Фюєрбаха. Я ду-маю, що видання творів Фюєрбаха, розпочате Інститутом Маркса й Енгельса, дасть нові імпульси для дальшої плідотворної роботи. Слід додати, що Фюєрбахом займалися чимало на Україні. В п'яти-десяті роковини його смерті появилася збірка „Пам'яті Л. Фюєрбаха“, де поміщені статті Рожіцина, Рохкіна, Семківського. Але й вони не мають справді дослідницького характеру.

Як відомо, Ленін закликав завжд енергійно до вивчення титана діалектичної методи, хотя в ідеалістичній шаті — Гегеля. Він сам дав прекрасний приклад форми тієї роботи в своїх незабутніх замітках про логику Гегеля (частина їх вже надрукована в „Більшовику“ й „Під прапором Марксизму“), багатих на геніяльні спостереження. На жаль, вони так і остались тільки фрагментами, торсом великої праці про діалектику Гегеля, яку задумував написати великий майстер пролетарської революції. Але й ці фрагменти можуть стати для нас дороговказом, дати напрямки для дальших студій.

Ленін продовжує роботу Маркса й Енгельса й визволяє катего-рії Гегеля від їхньої ідеалістично-містичної шкаралупи, відслоню-ючи поза діалектичною ходою ідей діалектичні сплети речей — про-цесів, переносить мряковиння саморозвитку абсолютної ідеї в при-земний світ мозкових процесів людини. При тому вистерігає він перед пустим пісковинням плаского емпіризму, вказує, що вже наше най-більш одиничне судження заключає в собі елементи проникаючого його загального, вчить нас конкретности, яка є єднанням практики і узагальнюючої теорії.

Ленін виступає проти нехтування загальною думкою, проти абстракцій, коли вони тільки не є схемами, нехтування, притаманного багатьом вульгарним ультраматеріялістам. Цікаве й характерне для глибини володіння марксовською методою з боку Леніна є те, що

деякі його думки майже буквально повторяються в „Діалектиці природи“ Енгельса, якої Ленін не знав (вона вийшла у світ після його смерті). Деборин і його молода школа беруться за виконання порад, даних Леніним що-до студіювання Гегеля. Справа іде про те, щоб безліч гегелівських категорій, використаних вже нашими вчителями прикладно в їхніх творах, освідомити у всій їхній широті й перемістити в тривку зброю аналізу. Звичайне трактування діалектики спирається тільки на декількох її моментах, ось як: єдність протилежностей, заперечення заперечення, перехід кількості в якість. Конкретний діалектичний апарат в логіці Гегеля й в працях Маркса, Енгельса, Леніна, без порівняння багатіший: досить нагадати тільки „Капітал“ або такі твори Леніна як „Дві тактики“ „Держава й революція“, „Дитяча хвороба лівизни“ або „Імперіалізм“. Треба зібрати в одне розсипані тут і там діалектичні скарби й викувати їх в блискучий хрусталь, який по-новому освітлить всі закутки дійсності. Таку спробу матеріалістичного розшифрування деяких категорій Гегеля зробив дуже вдало Деборин в своїх статтях „Маркс і Гегель“. На жаль, це тільки початок. Поки дальших широко й ґрунтовно поставлених спроб немає. Вони є постулат нашого дня, тим більш, що блукаючи в хворобливій кризі природописні науки прагнуть свіжої роси революційної діалектичної методи. Деякі вороги діалектики вважають таку роботу за зайву схоластику. Дарма, марксист вмів відрізнити схоластику від справжньої думки, на те у нього марксівський критерій практики й приклади творців наукового комунізму. Схоластикою було б прийняття гегелянства як системи, а не його методи.

Однак, не зважаючи на гарячі слова Леніна про вивчення Гегеля, у нас в цій галузі не зроблено багато. Не зроблено навіть найголовнішого: не видано добрих перекладів творів Гегеля на російську мову, не говорячи вже про українську. Баланс в цьому відношенні дуже пасивний: за все десятиріччя вийшов тільки переклад пропедевтики Гегеля, зате немає нових перекладів Логіки (старий не годиться), Феноменології, Енциклопедії і т. д. Деякі твори не були іще перекладені зовсім. Цей факт мусимо записати як дуже невідрадний, тим більш, що за кордоном в Німеччині, готують нове академічне видання усіх творів Гегеля. Переклад Гегеля на українську мову повинен стати гаслом дня: він причинився б до незвичайного поглиблення марксівської культури у нас. А це справа величезної ваги, якої не можна переоцінити. Немає ні по російськи, ні по українськи великої марксистської роботи про Гегеля. А тим часом в роки революції буржуазний філософ Іллін видав велику книгу про Гегеля, повну містично-релігійної плутанини, шкідливу для нашої ідеології.

З питанням про Гегеля в'яжеться питання про історію діалектики. На цій ниві вже зробив доволі багато Деборин, який дав декілька великих статтів про діалектику Канта й Фіхте: статті оригінальні і дуже корисні для розуміння генези гегелівської діалектики. Все таки й на цьому не можна зупинитися: по-перше треба простежити розвиток діалектичної думки в грецькій і новітній філософії (XVI, XVII і XVIII сторіччя); по-друге — більш подрібно проробити Канта, Фіхте й Шелінга. Я підкреслюю це тому, що й тут більше

зробила буржуазна філософія, хоча з ідеалістичної точки зору, а власне в останні часи Кронер дав величезну роботу п. з. „Від Канта до Гегеля“.

Взагалі слід завважити, що сучасна буржуазна філософська думка зосереджувала теж свою увагу на Гегелі; вона робить це почасти в реакційних цілях, відслоняючи й підкреслюючи метафізичні моменти його думки, почасти із-за суперництва з нами; нашому Гегелеві вона хоче протиставити свого, як Спінозі-матеріалістові вона змагається протиставити Спінозу-пантеїста, а то й Спінозу-містика.

З другого боку на вивчення Гегеля кидається й соціал-демократія, що, виходячи з гегелівської ідеалізації держави, яка перейшла й в ідеологічний арсенал Ласалю, прагне створити теорію надкласової держави й тим оправдати свою революційну імпотенцію й зненависть до ідеї пролетарської диктатури.

Переломовим фактом в історії марксистської філософської думки в нашому Союзі є безсумнівно видання Рязановим „Діалектики природи“ Енгельса. Мені вже раніш доводилось писати докладніше про її історію й значіння. (Комуніст за 1926 рік). Тут я хочу відмітити найголовніше:

Поперше: Енгельс підкреслює велетенське значіння вивчення історії філософії, особливо грецької й класичного німецького ідеалізму для природознавців. Природознавство не може обійтись без філософії, і коли воно її нехтує, воно попадає в полон філософської вульгарщини найгіршого сорту. Індуктивний емпіризм, введений в наукову традицію англійцями XVII сторіччя, створив в царині науки повзучий емпіризм, який тоне в подробицях, трагить загальні розвоєві перспективи науки, всяку спромогу творення ширшої системи, рутину, яка спиняє плідотворний розвиток наукових ідей. Призвичаюючи наукові уми до переоцінки спрощеного еволюціонізму, він замикає очі науковців перед фактами діалектики природи й діалектики думання. А тим часом раціональне розпізнання природи, дисципліна логіки — є необхідні вимоги справжньої глибокої наукової творчості. Німецькі натурфілософи XIX сторіччя, погляди яких заплямовано відтак як романтичні вигадки, вклали більш до скарбниці наукових ідей, аніж легіон обережних емпіриків, що з гордістю заявляли про відсутність в їхній роботі усяких гіпотез.

Скрайній експерименталізм без провідного філософського регулятиву може довести й до „наукової“ містики, приклади якої ми бачимо в спіритистичних ухилах Крукса й інших.

Друга центральна ідея, яка присвічує „Діалектиці природи“ Енгельса — це боротьба проти заміни діалектичного матеріалізму механістичним. Енгельс зі всією силою виступає проти спроб виєлімінування моменту якості з природи, зведення всього до руху, як чистого переміщення й доказує, що в нашій дійсності існують певні вузлові лінії, що визначають новий шабель в царині якостей, творення чогось нового. Він виразив це в відомій схемі, що фізика — це механіка молекул, хемія — фізика атомів, біологія — хемія білка, при чому ми нові якісні елементи вищих форм дійсності не можемо без решти звести до попередніх форм, бо ці попередні форми можуть бути

в вищих формах тільки побічними. Вже навіть прості механічні, мольярні рухи, наприклад — вільне падання — не є так просте, бо воно вимагає другої маси, як доля тяготіння, й падання одного тіла є одночасно паданням другої маси по відношенню до першої. Енгельс дав далі критику поняття сили, відслонюючи в ньому багато метафізичних залишків і передбачає в фізиці ту велику революцію, яку в наші часи започаткував Айнштайн. Він вказує на велике значіння введення в фізичну аналізу поняття етеру і на ті великі ускладнення, які будуть зв'язані з цим введенням, що однак кине нове світло на діалектичний характер фізичних процесів.

Критична думка порушує й проблему атому й додає в ньому не якусь метафізичну істоту, а скомпліковану систему відношень — геніяльна думка, яка виправдалась в сучасній електронній теорії атомової структури. Ми не можемо перелічити в рамках неспеціальної статті цих всіх думок, які можуть дати імпульс для широкого дослідження: тут буде й критика віталізму й концепцій Ньютона й нарис історії техніки й прекрасні замітки на тему спенсеріанства й майстерний вступ до діалектики й оцінка формальної логіки, а все це освітлюється новими блисками оригінального ума, в небачених іще і несподіваних зіставленнях, дотепних аналогіях. Марксистській думці довго прийдеться іще асимілювати зміст „Діалектики природи“. Рязанов додав до неї широкі коментарії, зроблені фахівцями. Цю коментаторську роботу треба повести іще далі — кожне окреме питання, поставлене Енгельсом, повинне стати предметом ґрунтовної праці з втягненням усього сучасного матеріалу. „Діалектика природи“ повинна бути теж як найскоріше перекладена на українську мову. Тут же зараз в зв'язку з „Діалектикою природи“ слід сказати декілька слів про першу книгу „Архіву К. Маркса й Ф. Енгельса“, випущену за редакцією цього ж невтомного в царині марксознавства — Рязанова.

В першій книзі є також великий шедевр, а власне фрагменти „Німецької Ідеології“, написані в 1845 р. Марксом і Енгельсом, але не видані за їхнього життя й призначені на „гризучу критику мишей“. В ній Маркс і Енгельс поривають з Фюєрбахом і дають основні риси історичного матеріалізму. Вона теж багата великою кількістю думок, на які я звертав уже увагу в своїй статті в журналі „Прапор Марксизму“ (№ 1). А найважливіше є там трактування самої проблеми ідеології, що й тепер є предметом чималих спорів в нашому таборі.

Марксизм, який виписав на своєму прапорі гасло діалектичного матеріалізму — світогляд войовничий; не визнаючи ніяких відхилень від свого прямого шляху, він вів і веде завзяту боротьбу з усілякими збоченнями, хоч би вони прикривались марксистськими вивісками. І в десятилітню епоху Жовтня йому довелося не раз переходити в атаку.

Першим його завданням в цій царині — було знищення богдановщини, яка розпаношилась особливо в перші роки революції, завойовуючи дешевою дзвінкою фразою й грубим спрощенням доволі широкі кола. Богданівська тектологія хотіла зайняти місце марксо-ленінської діалектики. Треба було немалих зусиль, страстної полеміки на сторінках „Під прапором Марксизму“ (статті Карева й других), книги Вайнштайна, щоб покінчити з цим ідеологічним викривленням.

Те ж саме відноситься до махістських традицій взагалі.

Не пролунали іще сурми боротьби з богдановщиною, як на авансцену висунулася нова прія з фройдизмом. Треба відрізнати в фройдизмі два моменти: певний комплекс клінічних спостережень, зв'язаних із явищами історії, і широку теорію, яка береглася не тільки угрунтувати нову індивідуальну і збірну психологію, а навіть дати — в творах Аврелія Кольная — нову соціологію. Без сумніву, деякі фройдистські теми про несвідоме й підсвідоме ввійдуть в скарбницю науки, як також і твердження Фрейда про значіння сексуального фактору в формулюванні психики й її змісту. Помилка Фрейда і його школи в піднесенні сексуалізму в абсолют, шукання в ньому ключа вирішення питань соціології, релігії, мистецтва, науки. Ця фройдистська соціологія, що хотіла суперечати з історичним матеріалізмом, договорилася до явних абсурдів, а передусім вона стала ідеологічною зброєю для нападу буржуазної ідеології на соціалізм. Фройдистські схеми нашої соціалістичної революції — просто смішні; а піна ненависті до комунізму заливає у них останні островки здорового глузду. Фройдизм став згодом і у нас одною із течій, що мала „поглибити“ Маркса; почались спроби будівництва на ньому „марксівської психології“ (Залкінд, Лурія), права, теорії ідеології (Вар'яш). Марксистська критика (Деборин, Юринець в статтях, писаних по російськи і по німецьки в органі Комінтерну *Unter dem Banner des Marxismus*) виказала всю безгрунтовність і шкідливість таких амальгам; вона здемакувала гаданий матеріалізм Фрейда і відкрила його зв'язки з Шопенгауером, Бергсоном. В ідеї Фрейда про деструктивну тенденцію живої матерії, про її стремління переходити в неживе, розкладатись, вона побачила відблиск не нової вістки, а загальної атмосфери буржуазного занепадництва. Затемнюючи ореол універсальності фройдизму, вона спрямувала його у властиве русло спеціальної медичної теорії, де він, відкидаючи певні, занадто сміливі й необгрунтовані зльоти думки, може принести користь.

Марксистська наука боролась не тільки з ідеалістичними ухилами у нас, але й спрямувала свої стріли на нові вияви ідеалізму за кордоном, особливо на систему Гусерля і його школи, що в там до деякої міри пануючою.

Всі ці струмені марксистської філософської думки змагають до якоїсь синтети: такою являється з одного боку діалектичний матеріалізм, з другого ж боку з'ясування усього філософського процесу з боку історичного матеріалізму. Виразом останньої тенденції є спроба дати марксистську історію філософії.

За це велике завдання взявся Вар'яш, що видав дві перші книжки історії новітньої філософії. Свою роботу попередив він великим методологічним вступом, в якому він старається з'ясувати взаємовідношення бази та ідеології, проблему причиновості, проблему періодизації ідеологій. Можна сказати, що ця спроба не вдалася й віддалила автора далеко від лінії марксизму. Ідеї Фрейда, теорія многостей Кантора, деякі думки Гусерля, низка реселіанських думок із царини калькулятивної логіки, — всі ці впливи затемнили марксистський фон і потягнули автора у вир звичайного еkleктизму. І в конкретній частині книжки не все гаразд: Спіноза став у Вар'яша не

матеріалістом, а сучасним логістом, „соціологічні еквіваленти“ філософських систем переважно невдалі.

Марксистська історія філософії ще чекає свого автора.

В галузі історичного матеріалізму помічається великий поступ. Тут треба згадати передусім про „Історичний матеріалізм“ Бухарина, який називав свою книжку популярним підручником, але який фактично дав вже основну канву для роботи в цьому напрямкові.

Бухарин старається в своєму трактуванні основних категорій історичного матеріалізму, таких як суспільство, витворчі сили, продукційні відношення, виходити із поняття системи й її рівноваги (тривкої, нетривкої з позитивним і негативним знаком) і, таким чином, наблизити методологічно вивчення структури і дієвих сил суспільства до структури других систем, наприклад, системи електронів в атомі то-що. З становища такої системи і різних форм її рівноваги він трактує й діалектику.

Щоб відгородитись від психологізму, притаманного, наприклад, австрійській школі марксизму, він розглядає виробничі відношення як певну „розстановку“ засобів виробництва й робітників, подуманих як живі машини. Без сумніву в такому трактуванні соціологічних явищ є певна доля механізму, що не дуже то погоджується з гнучкою діалектикою Маркса, Енгельса, Леніна. Але такий оригінальний підход автора, подиктований йому стремлінням до елімінації всяких ідеалістичних впливів на марксизм, пробуджує наукову думку й змушує продумати цілу низку проблем, які на перший погляд видавалися цілковито ясними, але при ближчому розгляді відслонюють багато невияснених ще боків. Тому книжка Бухарина створила епоху. Доказом її великого значіння є хоч би й те, що на неї з великою впертістю накинута соціал-демократична преса (особливо соціал-демократичний журнал „Gesellschaft“), який не до вподоби були рішучі атаки Бухарина проти меншовицьких ідолів вроді Кунова, або Кавтського.

Роботу навкруги обробки й систематизації історичного матеріалізму повів далі Разумовський. Разумовський поширює конкретну базу історичного матеріалізму, дає деякі основні питання лєнінізму, нарис розвитку марксизму в Росії й широкий філософський вступ. Одним словом: підвалини вже дані, й в другому десятиріччі Жовтня можна буде перейти до будови вищих поверхів.

Марксистська наукова думка була в останні часи розбурхана жвавим спором між так званими механістами й діалектиками. Спір цей виник з зв'язку з виступом Степанова й поглибився особливо з виходом у світ Енгельсової „Діалектики природи“.

Основна думка механістів така: наука змагає до зведення усього складного до простого. Таким найпростішим елементом є рух, як переміщення певної матеріальної одиниці. Вся історія науки доказує, що що-раз більше щезали неясні якості, що їх зведено до кількостей. Хемія в наші часи втрачує свій специфічний якісний характер: виникає фізикальна хемія, що наближує її до фізики, а тим самим посередньо до механіки. Те ж саме діється і з біологією, що що-раз більше „механізується“, зводиться до хемії й фізики.

Прийде нарешті час, коли в основу всього ляже механіка. Механічний, або як говорить Степанов — механістичний матеріалізм є й

діалектичним матеріалізмом. Вузлові лінії, про які говорить діалектика, що є ніби то лініями переходу, стрибка в нові якості — це тільки барометр нашого незнання, ми повинні їх „згортати“, щоб одержати нарешті непереривний кількісний ряд. Визнання „якостей“ веде в біології до віталізму, в психології до спиритуалізму.

Степанов старається доказати, що чим більше Енгельс займався природничими науками, тим більш він наближався до механістичного світогляду. Аргументація Степанова, яка була підхоплена другими механістами, наприклад, Тимірязевим, Цейтліним, Орловим, Васильєвим, Вар'яшем і іншими, що видали по цій справі декілька збірників, не витримує ніякої критики й готова потягти діалектичний матеріалізм в водоворот вульгарного матеріалізму, плаского еволюціонізму й позитивізму.

І тому аргументації механістів зметушили марксистську думку й викликали жваву полеміку, яка в передодні нашого десятиріччя безумовно склонила перемогу на бік діалектиків-немеханістів. В лавах механістів почалися розходження, прорив одного фронту, що вказує на їхню поразку.

Великі успіхи й досягнення виявляє й економіка. Це й очевидно.

Наша революція, колосальні пересунення в господарстві буржуазного світу, доказали абсолютну правдивість й тривкий науковий характер марксистської методи в політичній економії.

З другого боку наша економічна дійсність, переплітання приватно-господарських і державно-соціалістичних моментів, проблеми індустріалізації, раціоналізації тиснуть невпинно на нашу теоретичну економічну думку, іще більше відточують її методи, дані нам Марксом і доведені до такої досконалости в геніяльних економічних роботах Леніна.

Співіснування двох систем при наявній перевазі соціалістичного сектору змушують весь час звертати наукову думку до основної проблеми економіки — до проблеми вартости.

Чи задержали вони зараз старий характер, чи ні, і в яких межах, чи може вона існувати як економічна категорія при певній, що - раз міцнішій елімінації моменту стихійности — ось ці питання, які займають уми теоретиків економістів. Навкруги проблеми вартости загострюється боротьба двох різних її трактовок: фізіологічної, вираженої в роботах і статтях Дашковського й соціологічної — представленої в першу чергу Рубіним.

Фізіологічна теорія абстрактної праці, як основи вартости, теоретично не витримує критики й веде своїми нитками до економічних поглядів нашої опозиції; вона звертає політекономію на манівці біологізму й соціальної енергетики.

Соціологічна трактовка цього питання без сумніву правильна; але в творах Рубіна помітний вже налет схоластики, яка йде занадто далеко в роздрібленні понять. Все ж таки — це тільки необхідні побічні продукти; сама полеміка кидає світло на багато питань нашої економіки.

Велику увагу звернула на себе проблема нагромадження й проблема імперіялізму. Всім відомо, що безсмертної слави революціонерка

Роза Люксембург видала велику книжку п. з. „Нагромадження капіталу“, де вона старається виказати теоретичну неприпустимість існування чистого капіталізму й нагромадження в його рямцях, й твердила, що для капіталістичного нагромадження конче потрібні т. зв. „треті особи“, то є аграрне оточення. Люксембург пішла всупереч теорії Маркса, який в другому томі „Капіталу“ обмірковує умови нагромадження в чистому капіталізмі. Виступаючи проти Маркса в цьому основному питанню, вона дає окрему теорію імперіялізму, яка в принципі розбігається з теорією імперіялізму, даною Леніним, і заперечує її своєрідний характер як найновішої фази капіталізму. Теорія Рози Люксембург, що теоретично припускає можливість існування капіталістичної системи, доки весь світ стане капіталістичним, ставить під знак запитання визначення нашої доби (при наявності існування колосальних чисто аграрних країн), як доби соціалістичних революцій (при чому її практична діяльність іде всупереч її власній теорії), викривляє всю політично-соціальну перспективу, що її дав Ленін. Вказані погляди Рози Люксембург багатьма нитками зв'язані з її помилками в національному й організаційному питанню. Тому що люксембургіанство, як ліва, революційна течія колишньої німецької соціалдемократії було прапором багатьох революціонерів, що перейшли на Заході до лав комунізму, то теоретична боротьба проти нього стала konieczною потребою. Цю боротьбу провів блискуче Бухарин в своїй книзі „Імперіялізм і нагромадження капіталу“. Книжка Бухарина є один із шедеврів економічної літератури епохи Жовтня.

Велика кількість економічної літератури зв'язана безпосередньо з нашою практичною економічною роботою. Сюди належать передусім праці по теорії грошей, викликані нашими змаганнями навколо стабілізації валюти, й безліч більших і менших робіт, викликаних потребами планування нашого господарства, то виданих окремими книгами, то надрукованих в виді статтів в таких прегарних журналах, як „Планове Господарство“ і інших. Сюди належать такі праці, як ось праці про цінотворчі фактори, проблеми основного капіталу, то що. Деякі автори, як наприклад, Мілютін, Сараб'янов стараються дати систему нашої економічної політики. Теоретичне угрунтування військового комунізму та його суперечностей дав Кріцман в цікавій книзі: „Героїчний період великої російської революції“. Окремо стоїть книга Преображенського: „Нова економіка“. Вона хоче дати теорію економіки перехідної доби й аналізує, як переломлюються категорії політичної економії в нашу епоху, а передусім категорія вартості. Автор твердить, що закон вартості паралізується у нас законом первісного соціалістичного нагромадження. Спроби знайти і зформулювати цей закон дають і ядро книжки. Свій закон старається Преображенський знайти за аналогією з Марксовим законом первісного капіталістичного нагромадження. Подібно тому, як первісне капіталістичне нагромадження відбувалося за рахунок експлуатації докапіталістичних форм, а то й чистого їх грабування (колоніальна система, огороджування), так і соціалістичне нагромадження повинне йти за рахунок витягання ресурсів із досоціалістичних форм господарства, в першу чергу, значить, селянських

господарств і приватного капіталу. Концепція Преображенського неправильна й не марксистська методологічно, бо не можна схематично переймати аналогії з попередніх господарських формацій для економіки зовсім окремого типу. Вона неправильна й по суті справи. Крім цього вона поставила б під удар велику справу змички пролетаріату з селянством, без якої не може бути речи про успішне будівництво соціалізму. Теорія Преображенського тісно зв'язана з економічними поглядами (дуже сумбурними й суперечливими) нашої опозиції й викликала дуже жваву полеміку з боку Бухарина, Марецького, Гольденберга й інших. Її неправильність не підлягає тепер ніякому сумніву.

Велика аграрна революція, націоналізація землі, колосальна робота навколо землевпорядження викликала широку літературу по аграрному питанню, яка проявляється то в окремих книгах, то в статтях в журналі: „На аграрному фронті“. Велике значіння в цій справі має Міжнародний Аграрний Інститут. Передусім довелось побороти сильну течію в аграрній теорії, яка в замаскованій формі старалася відновити старі есерівські погляди на селянське господарство. Відтак треба було виступати проти немарксистського толкування теорії ренти з боку деяких комуністів, наприклад Варга, що старався в цій справі відновити теорії Богданова й Маслової. Всі згадані роботи з галузи нашої економіки є тільки більш або менш систематизований і продуманий матеріал; а синтетичної спроби глибокого теоретичного угрунтування нашої економіки іще немає й бути не може. Це велике завдання передає наше десятиріччя другому десятиріччю Жовтня.

Не можна теж сказати, що дуже високого щабля розвитку досягла в нашу епоху історія. Ні 1905 рік, ні 1917, а особливо Жовтень не висвітлені іще всебічно як слід. Робота Покровського й його школи (Ванаг і інші) не сказали іще останнього слова. Історична думка, в першу чергу марксистська, випускає свої перші здорові паростки на Україні. Недавно появилася велика праця М. Яворського: „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“, т. I, що кидає багато нового світла на козацько-селянські війни XVII сторіччя, Гайдямаччину, Декабрізм, Кирило-Методіївців, реформу 1861 року та народництво й використовує чимало нового матеріалу. Крім цього треба згадати праці Гермайзе, Качинського, Ріша, Оглобліна, Слабченко. Вже цілковито по-за розвитком марксистської історичної думки лежить продовження історії України М. Грушевського (Хмельниччина). Взагалі слід підкреслити, що наукове життя на Україні оживає й дало вже чимало тривкого. Великий провід нашої партії в справі поглиблення українського культурного процесу, створенню української пролетарської культури, напружена робота Наркомосу — особливо в останні часи — дають вже плоди. Шириться мережа наукових інститутів і дослідчих кафедр, росте-кріпне Український Марксистський Інститут — мозок марксо-ленінської думки на Україні; сильнішає зв'язок української науки з закордоном. Українська Академія Наук провадить велику роботу зібрання матеріалів по історії України, історії літератури, громадського життя, видання словника української мови, термінологічних словників і т. п. Швидка

індустріалізація України, особливо будова Дніпрельстану, штовхав цю справу іще могутніше вперед.

Що до точних наук, то передусім треба звернути увагу на сучасну революцію в фізиці, яка визначається в трьох незвичайної ваги явищах: теорії відносности, електронній теорії й квантовій механіці. Всі вони заворушили живо й наукову думку в нашому Союзі. Теорія відносности має своє глибоке коріння в попередньому розвитку фізики: своєю спеціальною частиною вона зв'язана з проблемою етеру, спробою Лоренца вияснити досвід Майкельсона й труднощами, що виникають з цього вирішення, а в загальній частині вони ставлять у всю широчінь питання про взаємовідношення матерії, часу й простору, та суть тяготіння. Теоретичні протиріччя в теорії тяготіння Н'ютона, на які вказували вже його сучасники, а потім, наприклад, Енгельс, привели Айнштейна до її ревізії й відкриття більш точної формули тяготіння; а це повело до підриву реального значіння евклідової геометрії, революції поглядів на структуру простору, використання неевклідової геометрії в фізичній аналізі й приміненні в ній тензорного рахунку. Ця велика революція є тільки фрагментом більш широкої проблеми, яка зараз хвилює великі фізичні уми нашого часу: а власне проблеми про відношення класичної механіки до електродинамики. Чи можна без решти побудувати систему електродинамики на основах механіки, чи навпаки, механіку треба підчинити електродинаміці — ось проблема. У самого Айнштейна відповіді на це питання теж немає. Взагалі у нього два обличчя: одно революційне, що перемінює всі наші погляди на час, простір, енергію, друге — реакційне, що старається звести фізику до чисто геометричних проблем і тим повертає її до картезіанства. Тепер вона викликала у нас нечувано напружену полеміку, не тільки серед фізиків, але й серед марксистів теоретиків. Чим вирішиться спір, іще дотепер невідомо. В останні часи старалися поколювати тривкість досвіду Майкельсона (Дейтон-Міллер), але прихильники теорії відносности виставили проти його критики свої аргументи. По всій імовірності, багато із поглядів Айнштейна вийде в скарбницю науки й стане частиною класичної фізики. Фермент протиріччя, який створює ця теорія, буде багатим підложжям для дальшого розвитку фізики, бо діалектика протиріччя є завжди чинник прогресу. Марксистська думка повинна оволодіти до ґрунту теорією відносности, почерпати у неї все тривке й перековати його в зброю матеріялістичної діалектики, а відкинути все приносне, все, що йде від ідеалізму й махізму (а таке у нього є безперечно).

В праці навколо теорії відносности приймало участь багато наших видатних фізиків, як Френкель, Йорффе, Хвольсон, Тімірязів, то визнаючи його, то заперечуючи, то приймаючи обережно, з деякими модифікаціями. Неменше уваги й роботи прикувала до себе електронна теорія структури атому (Резерфорд, Бор, Борн, Вільсон, Зомерфельд) й привела деяких фізиків нашого Союзу до побудування електричної теорії матерії. І ця робота знаходиться зараз іще в стадії творення як і квантова механіка — останнє слово фізичної думки наших днів. Слід додати, що всі ці теорії, на перший погляд дуже абстрактні, мають неоцінене практичне значіння, особливо для добування великих кількостей енергії. Цей бік справи неменше цікавить і стимулює

наших фізиків. І сучасна біологія має декілька своїх центральних пекучих проблем; це передусім проблема виникання живої матерії із неживої, відтак питання про характер нервової діяльності, нарешті весь комплекс питань, зв'язаних з теорією спадковості набутих прикмет. Можна сказати, що наша наука по цих питаннях не тільки йде в ногу з світовою наукою, але подекуди її випереджує. Це торкається біохемії, яка найшла собі видатного представника на Україні в особі проф. Паладіна, йонової теорії нервової діяльності (акад. Лазаревський). Питання про спадковість набутих прикмет створило вже велику літературу, тим більше, що воно торкається й багатьох соціальних проблем. Великою шкодою для нашої науки є те, що нам не вдалось врятувати проф. Камерера, який загинув трагічно, як жертва сучасної наукової реакції на Заході, не встигши приїхати до нас, де Комуністична Академія готовила для нього можливості дальшої плідотної праці. Я думаю, що нам не доводиться багато говорити про відомі всьому світу досвіди Павлова із галузи рефлексів, особливо умовних, які зробили революцію й кидають нове світло на питання психології, що є у нас теж предметом дуже жвавих спорів. Не менш важливі є здобутки й досягнення ендокринології в нашому Союзі.

Останні роки можна схарактеризувати, як початок великого піднесення природописних наук. Створення великої кількості інститутів, лабораторій, подекуди таких, яких немає за кордоном, устаткування їх всім необхідним знаряддям, організація наукових експедицій, налагодження зв'язку з науковими центрами Європи й Америки, далекосягла політика в справі творення нових наукових кадрів, загальна атмосфера прихильності й любови, цінування наукової роботи з боку пролетаріату, що нечувано із дня на день підвищує свої культурні потреби — ось факти, які дозволяють нам глядіти оптимістично в майбутнє. А тимчасом за кордоном в царині науки множаться розкладові симптоми: підриваються основні категорії наукового думання, як закон причиновості, що впливає на поля науки широку струю містики, панують ідеалістичний віталізм, науковий формалізм, що нагадує схоластику. Колосальна диференціація наукової роботи без плануючого, координуючого центру доводить до затрати широких перспектив і багатої синтези, без якої наука висихає в піску вузького техніцизму без творчих розвоєвих сил. І в економіці й в науці розділюються світла й тіні; що-раз яскравіше іскриться наша зізда, що-раз густіші тіні кладуться на безвихідних роздолах буржуазного світу, — цього вчить нас десятиріччя Жовтня.